Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
апрель
3
вторник
№ 77 (14277)
1925 чылда үндезилеттинген
Ертээ 3 чеп.

СОҢГУ ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ АССОЦИАЦИЯЗЫ ТУРГУСТУНГАН

Чурттуң делгем девискээрлиг районнарының үндезин чурттакчыларының сонуургалын март 31-де болуп эрткен Соңгу чүктүң эвээш салыг улустарының съездизинге тургустунган ассоциация камгалаар.

Хуралга келген бүгү делегацияларның төлээлери биче улустарының берге байдалдарының дугайында чугаалаан. Ооң чылдагааны чаңгыс — ол дээрге тус черниң чурттакчыларының турар девискээринге министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-агый холбаалаашкыны, национал политикага хажыдыышкыннар, социал чыдыш калган чорук, экологтуг байдалдың көскүзү-биле баксырааны.

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциациязы бодунуң программазында эвээш санныг улустарның политиктиг, социал болгаш экономиктиг эргелерин боттандырарынга, амыдыралдың болгаш бойдусту ажыглаарының чаңчыл болган овур-хевирин катап тургузары-биле сырый холбашкак оларның культуразының онзагай талаларын камгалаарынга идепкейлии-биле салдар чедирерин. Соңгу чүк улустарының чурттап турар девискээриниң бойдус камгалалын контрольдаарын боттандырарын айтып турар. Бо сорулга-биле ассоциация оларның сонуургалын күрүне, ажыл-агый, суд болгаш өске-даа органнарга база алган черлеринге төлээлээр.

Уставта көрдүнгенин ёзугаар, чүгле Соңгу чүк улустары эвес, Ыраккы Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң биче улустарының амыдыралчы сонуургалын чоок көрүп турар кандыг-даа нацияның кижизи ассоциация кежигүнү болуп болур.

Съездиниң делегаттары Декларацияны хүлээп алган. Девискээрниң чээрби алды улустарының чүгле чедизи национал автономиялыг болуп турарын документиде айтып турар. Эвенкилерниң, нанайларның, саамнарның, селькуптарның болгаш совет Соңгу чүктүң өске-даа төлээлериниң күрүне, экономика болгаш эрге-хоойлу структураларының чок болуп турары каттыжылга чорудуларын, национал бот-медереллдиң катап тургустунарын нарыыдадып турар. Ынчангаш национал районнарны база көдээ Советтерни катап тургузары-биле чергелештир төрел болук болгаш төрел салгал Советтери, старейшиналар Советтери ышкаш бот-башкарылганын ындыг хевирлериче эглири чугула деп, съезд санап турар.

Девискээрниң үлетпүрге шиңгээдип алыышкынының принциптерин эде көөрүн, бойдус курлавырларының ажыглалы-биле холбашкан кандыг-даа улуг хемчээлдиг төлевилел эвээш санныг улустарның девискээр ассоциациязының экспертизазын алган эрткен турарын съездиниң киржикчилери Декларациязында негеп турар.

Делегаттар боттарының чаңгыс чер-чурттугларын сагыш-сеткилин көдүреринче, бодунуң амыдырал-чуртталгазының эде тургустунушкунунче идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Үгле национал чаңчылдарга база социалистиг идеалдарга шынчызы-биле быжыглаттынган боттарының күжү болгаш угааны-биле келир үени магадылап болурун Декларацияда чугаалап турар.

НИИТИ САГЫШ САЛЫЫШКЫН ХЕРЕК

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизи

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизиниң март 31-де ажылын уламчылааны Кремльдиң Улуг ордузунга уран үүл кылыгларының делгелгези Соңгу чүк улустарының кайгамчык салым-чаяанныын бадыткап көргүскен. Ынчалза-даа ол өөрүшкүнү дүвүрел база солуп турар. Дылды, культураны, чурттап чаңчыккан черин, амыдыралчы овур-хевирин камгалап арттырар айтырыг тургустунган.

Соңгу чүктүң чээрби ажыг аңгы сөөк-язы улустарының моон соңгаергы салым-чолун тодарадыры — съездиниң сорулгазы. Эвээш санныг улустарның мурнунда тургустунган сорулгаларның дугайында чыышка келген бүгү кижилер чугаалап турганнар. Кол айтырыглар болза, министерстволарның болгаш ведомстволарның үндезин чурттакчыларның турум черлеринге холгаарлаашкыны, национал политикада хажыдыышкыннар, социал хөгжүлде чок чорук, экологияның аажок баксырааны болуп турар.

Санал бергеннер — Таймыр автономнуг округтуң ассоциациязының президентизи, долган Н. Н. Большаков, «Кангаланский» совхозтуң ивижизи, чукча А. С. Гырголькау, Национал школалар эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, эвенк З. Н. Пикунова, Якут АССР-ниң Соңгу чүк улустарының ассоциациязының президентизи, эвенк А. В. Кривошапкин, Алыгджер суурнуң участок эмнелгезинин кол эмчизи, тофа Р. А. Киштеева, Сахалин областың Соңгу чүк улустарының ассоциациязының чөвүлелиниң даргазы, орок Н. В. Соловьев, Сургуттуң аңныыр совхозунуң анчызы, ханты И. И. Сопочин, «Восток» колхозтуң партком секретары, нивх Г. Н. Псягин, ССРЭ-ниң улустуң депутаты, нанай Е. А. Гаер болгаш өскелер-даа ол дугайын чугаалап турганнар.

Эргежок чугула бүрүн эргелерни тыпсыры-биле автономнуг округтар дугайында хоойлуну ажылдап кылыры чугула деп санал база үнүп турган. Соңгу чүк улустарының бот-эргелелиниң болгаш эрге-хоойлу камгалалының хевирлерин сайзыраңгайжыдары база негеттинип турар.

Санал бергеннериң бодап турары-биле алырга, кол айтырыг — чер дугайында айтырыг болур. Тундрага ындыг хой вездеходтарның, ындыг хой экспедицияның херээ бар бе? Совхозтарның иви оттаар черлери ам чок апарган. Черниң участок бүрүзү тодаргай эзлиг болур ужурлуг. Съездиге херээженнер дугайында айтырыг база тургустунган. Оларның акша-шалынын эде көөрү чугула. Поляр дээрбээнің ындында кижилерниң чаңчыл болган харылзааларын база экижидер херек. Экологтуг тушгус национал паркты тургузары, Эвенк автономнуг округту арыг агаарлыг чер кылдыр арттырары чугула деп айтырыг тургустунгулаан.

Национал биче улустар боттарына артык эргелер болгаш чиигелделер негевейн турарын чугаалаараннар. Олар боттарының күш-ажылын чүс-чүс чылдарда кылып келген үүлезинче угландырарын негеп турар.

Ол бүгү ажылдарны кылып чорударынга Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциациязы магадылал болур деп идегел бар. Ол организация Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының политиктиг, социал болгаш экономиктиг эргелерин боттандырарынга, оларның культура талазыбиле онзагай үүлдерин камгалап арттырарынга, чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын катап тургузарынга идиг бээр ужурлуг.

(СЭТА).

РЕСПУБЛИКАДА ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ

(1990 чылдың март 30-де)

Районнар	1	2	3
Бай-Тайга	21072	11604	11238
Мөнгүн-Тайга	27067	22367	19881
Барыын-Хемчик	23299	16550	15450
Өвүр	43682	10480	10145
Сүт-Хөл	26954	19700	19379
Чөөн-Хемчик	24044	17943	16357
Улуг-Хем	46463	35739	32334
Таңды	42347	35122	29176
Бии-Хем	32247	23292	19108
Тожу	2713	2204	1642
Каа-Хем	20437	15161	13076
Тес-Хем	31002	22396	21348
Эрзин	37022	29211	28203
Кызыл	26740	21925	20061
Республика	**404989**	**283694**	**257398**

Тайылбыр: 1—ниити төрүүр хой, 2—төрээни, 3—ам камгалап алган хураганы.

Сүт саап, садып турарының медээзи

(1990 чылдың март 30-де)

Районнар	Хонукта ниити саалда (кг.)		Хонукта садып турары (кг.)		1 инектен саалда (кг.)	
	1989	1990	1989	1990	1989	1990
Бай-Тайга	1383	1450	1146	1224	3,7	4,2
Барыын-Хемчик	4797	4300	3989	3800	5,1	3,3
Өвүр	507	287	507	287	1,0	0,7
Сүт-Хөл	3367	3102	2821	2519	4,0	3,5
Чөөн-Хемчик	7775	8643	6910	7558	4,4	5,5
Улуг-Хем	13518	12048	12409	10619	5,0	4,4
Таңды	22293	22958	19758	20684	6,3	5,9
Бии-Хем	19877	12180	16190	7540	5,3	3,4
Тожу	1020	805	734	585	2,1	1,7
Каа-Хем	13421	13311	8996	10551	6,2	5,1
Тес-Хем	1985	1956	1475	1158	2,4	3,0
Эрзин	1873	1785	1379	1465	2,6	2,7
Кызыл	9840	9490	8890	8540	5,1	4,9
Республика	**101649**	**92315**	**85204**	**76530**	**5,0**	**4,4**

Бо үстүнде сан-чурагайлардан алырга, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, ниити республикада сүттү саары болгаш садары кудулаан-дыр. Дүвүрээзиниг байдалда-дыр бис. Моон кол-ла чылдагааны болза, мал чеми чедишпес дээр бис, ынчалза-даа малды ажаап азыраарында ээ-харыысалга чок чоруктар-биле база ону тайылбырлаар апаар.

Бисте бир кол көргүзүг — сүттүң барааныг чоруу болгай. Бо талазы-биле Өвүр, Таңды, Кызыл районнарда байдал эки: кайызында-даа 90 хуу ажыг, а овүржүлер сагганы бүгү сүдүн шуптузун күрүнеге дужаап турар. Тес-Хем биле Бии-Хемниң көргүзүү республикада эң-не куду — 59-62 хуу бооп турар. Мындыг таварылгада күрүнеге сүт садарының планын канчаг күүседирил?

«Хемчик» совхозтуң албан черлери азы ажылчыннары дирекциядан автомашина хереглей берзе, Андрейни-ле бээрин дилээр. Чоннуң шак ындыг хүндүткелин чаалап ап деп чүве белен эвес. Улус аңаа ынаныр, ооң автомашиназы үрелбес. Боду биче сеткилдиг, ажыл дээнде чажам дивес. Эрткен чылын ол элээн хөй бензинни кампап алган.

ГАЗ-53 маркалыг ооң машиназын бо хүннерде малчыннарга бо-ла көрүп болур. Тайгага бир кыштаг ыяжын ол бо чоокку хүннерде суур чоогунда Шолук-Хову деп черже көжүрген.

ЧУРУКТА: А. Ш. Саая.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Президентизиниң ССРЭ-ниң Дээди Совединге угуулгазы

«Херээженнерниң байдалын экижидер, нени болгаш чашты камгалаар, өг-бүлени быжыглаар талазыбиле соңгаарлаттынмас хемчеглер дуганында» доктаалды мурнады көөр чурум ёзугаар чугаалажып көөрүн болгаш хүлээп алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединге саналдап тур мен.

Ол дээрге чүгле өйү келген социал-экономиктиг айтырыг эвес-тир. Бистиң ниитилеливистиң амыдыралының үндезин айтырының дугайында, ооң амгы болгаш келир үезиниң дугайында чугаа чоруп турар. Өске адырларда ажыл-херектиң байдалы кайы-даа хире чидиг болза, иелер болгаш чаштар дугайында сагыш салыышкын чүден артык болур ужурлуг. Оларже кичээнгей — кандыг-даа ниитилелдиң, хамыктын мурнунда социалистиг ниитилелдиң культуразының, хөгжүлдезинин эң чугула көргүзүглериниң бирээзи болур.

Ындыг турбуже, бо талазы-биле шыдажыр арга чок байдал тургустунган. Бүдүрүлгеге-даа, бажың ажылынга-даа херээжен кижиге онаашкан ийи дакпыр чүүк, оларның күш-ажылын организастаарында, кадыкшылын камгалаарында, социал-амыдырал хандырылгазында чедир бодап кылдынмаан үүлдер херээженнериң амыдыралын дыка нарыыдадып, оларның кадыкшылынга, өг-бүледе байдалынга, чаштар кижизидеринге салдар чедирип турар. Күрүне пособиелерин болгаш чингелделериң ам күштүг болуп турар системазы дыка хөй өг-бүлелериниң материалдыг чаагай чоруун болур-чогууру-биле хандырбайн турар. Ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлелер, бот иелер, уруглар бажыңнарынга болгаш уругларның өске-даа тускай албан черлеринге кижизиттиргеннер дыка берге байдалда.

Амгы үеде нени болгаш чашты камгалаарының, өг-бүлени быжыглаарының бүгү талалыг күрүне программазы белеткеттинип турар. Ону ажылдап кылырын дүргедедир айтыышкынны берген мен. Ооң-биле холбаштыр орулгазы эвээш өг-бүлелериниң байдалын экижидер талазы-биле бирги эзлегниң хемчеглерин амдыгааштан, соңгаарлатпайн боттандырары эргежок чугула апарган болгаш аргалары бар дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Чаштарга күрүне пособиелерин тыпсырының хемчээлин, чурумун болгаш негелделерин, божуурунуң шөлээлериниң болгаш чаш уругну азыраарының шөлээлериниң хуусаазын үндезини-биле эде көөрүн саналдап тур мен.

Ниитилел бүдүрүлгезинге күш-ажыл-биле чаштар кижизидилгезин дүүштүрер арганы бээр таарымчалыг байдалдарны ада-неге күрүне тургузар хүлээлгелиг. Ажылдың өскерлиичел графигин, долу эвес ажыл хүнүн тургузарының улам калбак аргаларын хоойлужудулга чурумун ёзугаар көөрү чугула. Күштүг болуп турар хоойлужудулганың бо талазы-биле адаларының, азыракчыларның, өг-бүленің чаш уругнуң кижизидилгезинге дорт киржип турар өске-даа кежигүнүнүң эргелерин кызыгаарлап турары база чеп эвес деп санаар мен.

Сааттыг херээженнерниң, иелерниң күш-ажылын болгаш эмнээшкинин органи. застаарының дугайында хөй-хөй нормаларны болгаш дүрүмнерни эде көөрү эргежок чугула деп санап тур мен. Херээженнериң күш-ажылын чиигедир, психофизиологтуг болгаш хар-назы онзагай талаларын шын барымдаалаар талазы-биле боттуг байдалдарны тургузары дээш совет болгаш ажыл-агый удуртукчуларының харыысалгазын бедидерин саналдап тур мен. Херээженнерге болгаш элээдилерге аар болгаш хоралыг мергежилдерниң дандзыын, ажылдың нормазын эң кыска хуусаада эде көөрү, херээженнерни дүнеки ажылдарга ажылдалыын кызыгаарлаары, а чаш уругларлыг херээженнерге хамаарыштыр ону шуут болдурбазы чугула. Хоралыг ажылдарда хаара туттунган херээженнериң кадыкшылын камгалаарын хандырар шинтирлерни дарый хүлээп алыр херек.

Чаштарны эмнээр болгаш иелериң божуурунга дузалаар эмнелге-профилактика албан черлерин тударынга болгаш дериг-херекселдер-биле четчелээринге, эргежок чугула херекселдерни болгаш эмнерни, чаштарның аъш-чем продуктуларын даштыкыдан садып алырынга валюта акша-хөрөнгизин калбартыры оиза чугула деп санап тур мен.

Саналдаттынган бо хемчеглерни боттандырарынга немелде, харын-даа эвээш эвес чарыгдалдарны негээри чугаажок. Ынчалза-даа ол сорулгаларга акша-хөрөнгини күрүне чарыгдалдарын кызырганының болгаш бодуунчуткениниң күсели-биле чедип ап болур. Бо бүгү үүлдер чаш уругларлыг миллионмиллион өг-бүлелериниң материалдыг чаагай чоруун көскүзү-биле экижидер арганы бээр. Ол ышкаш хөй үүлдерни республикаларның, областың, бүдүрүлгелериниң курлавырларының күсели-биле кылып болур. Мында кол үүл — айтырыгларны чогууру-биле билир чорукту болгаш оларны шинтирлээри дээш сонуургалдыг хамаарылганы тургузары болур.

М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Литва ССР-ниң чонунга Кыйгырыы

Литва ССР-ниң хөдүлүг хамаатылары!

Чуртка берге үеде силерге кыйгырыгны кылып тур мен. Литва ССР-ниң Дээди Совединің бо чылдың март 11-де шиитпирлери бистерниң шуптувусту берге байдалга таварыштырды. Республиканы Совет Эвилелинден дораан-на аңгылап, чарар дээн Литваның амгы удуртулгазының ораладжыышкыннары, чаңгыс талалап негелделиг хөделир дээн ооң шилип алган тактиказы республиканың бүгү чонунуң — литваларның болгаш литва эвестерниң-даа таарымчалыг амыдыралын база айыыл чок чоруун кыжаныышкынга таварыштырып, чуртка ханы сагыш-сеткил дүвүрээшкинин болдуруп турар.

Республиканың, ооң чонунуң салым-чолунга, бүгү чурттуң эрге-ажыктарынга хамаарышкан өскерилгелерни далаш-биле, чаңгыс-ла дүне, сүмележилге болгаш чугаалажып көрүүшкүн чокка Конституцияга киирип, шиитпирлерни хүлээп ап турары үүлдүг бе, ынчаш?

Политика талазы-биле сарыыл чок чорукту кылырындан ойталаарынче ССРЭ-ниң улус депутаттарының III Съездизи кыйгырган болгай. Сарыылдыг угаанче ол кыйгырыгга Литваның удуртулгазы харыысалга чок болгаш карышкак шиитпирлерни улаштыр хүлээп алыры-биле харыылаан. Ындыг хөделиишкин Литва ССР-ни эвилелдешкен өске республикаларга, ниитизи-биле Совет Эвилелинге удурланыштыр тургузуп, бистиң улустарывыстың аразынга төөгү талазы-биле тургустунган харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы божаңнадып турар.

Литвада кылдынып турар хөделишкиннерниң кандыг-даа шынныг үндезини чок. Совет федерацияның үндезин айтырыгларын демократтыг үндезинге херек кырында чогум-на шиитпирлеп эгелээн үевисте ындыг хөделиишкиннерни боттандырып турарлар-дыр.

Бо талазы-биле бистиң туружувус кандыгыл? Бистиң туружувус чуртувустуң бүгү улустарының хостуг болгаш бот-амыдыралдыг хөгжүүрүнүң идеяларынга, оларның бот-башкартынар талазы-биле дүрүм ёзугаар эргелерин база бүрүн эргезин хүндүлеп көөрүнге шынчы болуп турар. Ол шынчы чорук литва улуска бүрүнү-биле хамааржыр.

ССРЭ-ниң составынга, ооң-биле харылзааны үслейн, ёзулуг бүрүн эргени боттандырары болдунмас деп силерни бүзүредирин ам ораладжып турар-дыр. Ол ораладжыышкынны кылырда шаандакы эрги сеткил хомудаашкыннарын өскүдүп, кады чурттап келген амыдыралдың чүгле багай талаларын кедергей көргүзүп, ажыглап турар. Ийе, эрткен үеде эвээш эвес багай үүлдер турган-на харын, оларны бистер бир дөмей буруу шаап турар бис. Ындыг чөптүг эвес үүлдер чүгле литва улуска хамааржыр эвесле болгай. Бистиң чуртувустуң кайы-бир чону амгы үеде өжегерээн азы өш-биле дорамчылаткан дээр хөөн-биле эде тургустунуушкуннуң политиказын кым-даа буруудадып шыдавас.

Хөй чылдарда чаңгыс бажыңга чурттап келдивис. Ол үени чүгле багай сөс-биле демдеглеп болур бе, ынчаш? Литваның литературазы болгаш шүдүглели, театры болгаш кинозу, хөгжүмү болгаш архитектуразы, өөредилгези болгаш спорту совет культураның хөй янзы хевирлеринге астыгып, чиде берген деп бе? Силерниң үлетпүрүнер болгаш көдээ ажыл-агыйынар дем каттыштырган күш-ажылга, өске республикаларның акы-дуңма дузазы-биле хөгжүп келбээн деп бе? Берге үелерде чурттуң өске улустарынга Литва бодуу найыралдыг холун сунмаан деп бе? ССРЭ Конституциязы литва хамаатыларның бадылаашкыннары-биле быжыглаттынмаан деп бе, бүрүн эргелиг республика — Литва ССРЭ Конституциязын хөй чылдар дургузуида ак сеткилдиг болгаш шынчызы-биле сагып келбээн деп бе?

Литваның амгы удуртукчуларының чарылдырынчы хөделишкиннери ССРЭ-ниң өске республикалары-биле экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш өске-даа харылзааларга салдарлыг болбас деп силерни бүзүредирин ораладжып турар-дыр. Ынчаарга оларның ындыг ораладжыышкынында барымдаа чок. Чүге дээрге ол харылзаалар удур туржуушкуннуң болгаш каржы негелделерниң, бот-боттарын хүндүлешпезиниң, национал-дар аразының ылгай көрүүшкүүнүнүң байдалынга эвес, а чүгле идегежириниң болгаш бот-боттарынга дузалажырының таарымчалыг байдалынга чогумчалыг хөгжүп, чаагай үретүннелдерин бээр ийик.

ССРЭ Конституциязын ажыы-биле херекке албас чорук, совет хоойлуларны үрээни, эвилел хүлээлгелерин күүсетпейн барганы бүгү чуртта чептүг киленнээшкинин болдуруп турар. Литвада болуушкуннар-биле холбаштыр дендин сагыш човаашкынны болгаш элдепсиишкинни илергейлеп хөй чагааларны болгаш телеграммаларны ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ССРЭ-ниң чазаа ап турар. ССРЭ Конституциязын камгалаарын, чарыдырыкчыларының таварыштырган когаралындан Эвилелди камгалаарын кижилер негеп турар. Экономиктиг, политиктиг, административтиг углуг, дээштиг хемчеглерни алырын саналдап турар. ССРЭ-ниң составынга Литваның киргениниң сөөлүнде аңаа дамчыдып берген девискээрлерни дедир эгидин алыр дугайында айтырыгны Белоруссияда болгаш Калининград области көдүрүп турар.

Республиканың бодунда болгаш оортан дашкаар ону долгандыр байдал ниитизи-биле кедергей чидиглени берген. Бир эвес сарыылдыг угаанны дыңнавас болза, болуушкуннар бистиң шуптувуска халалтыг ужуктарны таварыштырар ийик. Ону болдурбас талазы-биле бир эп-сеткилдиг болур ужурлуг бис.

Хүлээп алганы чөрүлдээдиг актыларны доп-дораан күш чок болдурарынче Литва ССР-ниң Дээди Соведин кыйгырган мен. Ону ынчаар кылыр чорук кара чаңгыс шын үндезинге — ССРЭ Конституциязының хемчээлинге бүгү айтырыгларны чугаалажып көөр арганы бээр.

Мээң кыйгырыымны Литва ССР-ниң хамаатылары деткиир дээрзинге идегелди илергейлеп тур мен.

М. ГОРБАЧЕВ.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Литва ССР-ниң Дээди Совединге Кыйгырыы

Литваның амгы удуртулгазы угаан-сарыылдың үүнүн дыңнавайн. ССРЭ-ниң улус депутаттарының эзлчег чок үшкү Съездизинин шиитпирлерин херекке албазын уламчылап, ССРЭ Конституциязынга дүүшпес болгаш ажыы-биле туразы улуг база ниити Эвилелди дора көрген байдалдыг чаңгыс талалыг хөделишкиннерни кылып турар.

Ындыг орук хай-халаптыг болгаш ол үчүле баш мунгаш байдалга чедирер деп чүвени база катап медеглеп тур мен.

Литва ССР-ниң Дээди Совединің депутаттарын үстүнде үүлдерни, Литваның улузунуң — литваларның болгаш өске-даа улустарның эрге-ажыы, оларның айыыл чок чоруу, чаагай чоруу дээш, бистиң бүгү чуртувуста демократияның база делегейде турум чоруктун салым-чолу дээш бодунуп тоогүлүг харыысалгазын медереп билириниче кыйгырып тур мен.

Ооң мурнунда хүлээп алдынган хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни Литва ССР-ниң Дээди Совединің сессиязынга кандыг-даа соңгаарладышкын чоокка күш чок болдурарын саналдадым. Ындыг базым тургустунып келген айтырыгларның бүгү комплекизин кара чаңгыс таарымчалыг үндезинге — ССРЭ Конституциязынга дүүштүр чугааланыр көөрүнге арганы тургузар.

М. ГОРБАЧЕВ.

БАШТАЙГЫ ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯЛАР

Республикада улус депутаттарының район Советтеринде чаа чыыштың баштайгы организастыг сессиялары эртип турар. Ооң ажылынга чер-чер Советтерниң улус депутаттарынга чаа соңгуттурганнар идепкейлиг киржип турарлар.

ТОЖУ РАЙОН. Район Совединиң улус депутаттары баштайгы организастыг сессиязынга чыглып кээп, оон ажылынга идепкейлиг киришкен. Улус депутаттарының Тожу район Совединин даргазын база райкүүскомунуң даргазын ол сессиягa соңгаан. Ол албан-дужаалдарга шилилгени улус депутаттары альтернативалыг байдалга чоруткан. Соңгулдаларның түңнели кандыг болганыл? Организастыг сессиягa Тожу район Совединиң даргазынга Дадар-оол Хомушкуевич Мылдык соңгутган. Владимир Васильевич Содунамны район Совединиң улус депутаттары райкүүском даргазынга альтернативалыг байдалга соңгуп алган.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН. Район Совединиң организастыг сессиязы аңаа база болуп эрткен. Улус депутаттары Улут-Хем район Совединиң даргазынга Дандар-оол Хаингырбаевич Ооржакты соңгаан. Райкүүском даргазынга Бадарчы Сенгиевич Седейни соңгаан дугайында шиитпирни сессия хүлээп алган. Шилилгелер база альтернативалыг болган.

Улут-Хем районнуң улус-чу контроль комитединиң даргазынга сессия Виктор Хулугурович Идамны катап соңгаан.

Улус депутаттарының район Советтериниң организастыг сессиялары республикада бо хүннерде уламчылап турар.

ДӨЖЕКТИГДЕ ТӨРЕЛ-ТӨРЕЛ МАЛЧЫННАР

«Алдан-Маадыр» совхозтуң кезек девискээрин Дөжектиг дээр. Ында Оргу-Шөл бригадазынга хамааржыр малчыннар ажылдап, чурттап турар. Эргип кезиирге солун улус, колдуу-ла төрелдер, адак-ла дизе кудалышкылар. Сактырга, кайывыс-ла шыырак малчын болурул деп чарышкан, маргышкан-даа ышкаш.

Кырлаң ажарга-ла, аал. Орук берге, шаптараазынныг. Ол бөлүк малчыннарың эн улуу Серен Аныяновичи Ооржак. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны кижи, ам пенсияда. Совхозуның хураганын кадарып турар. Өөнүн херээжен ээзи Ыштыг-биле хуузунда мал-маганныг. Ол хойлары төрүп турар чорду. Шын харын, барып-барып малчын кижи боду хуузунда мал чок турарга, атка таарышпас, ыянчыг ыйнаан. С. А. Ооржактың ажыл, амыдыралы солун. Мурнунда ол каш чыл улаштыр Шекпээр хойжу бригадазын удуртуп келген. Ат-сураглыг-даа турган. Малчыннавышаан, өөрүү удуртуп баштап турган. Хүндүс хой кадарар, а кежээ-ле аалдарны кезип чоруптар. Ынчаар ажылдавас болза хоржок. Боду 100 хойдан 100—120 чедир хураганнарны доруктуруп ап турган, а бригадазы 100 хойдан хураганны черле 87-ден кудулаттаан. Бир хойдан дүк 2—2,5 килограмм. Ам-на харын бо малчыннарның көргүзүү кудулаанын Серен Аныяновичи кайгап чугаалап олурар. Ооң чылдагааны чүдел? Малчыннарның азырадынчы хөөнче киргени аажок. Малды эмин эрттир чылыглаар апарган. Ынчангаш ол аарычал, хээрек. Уксаазы база будалган. Ооң уламындан ам 100 хойдан 70—85 хураганнарны алырга, эки деп санап турар. Дүк шуут дыка кудулаан: 1 хойдан 1,2 килограмм.

Совхозка өшкүнү арбылады өстүрер болза эки деп, С. Ооржак санап турар. Чүге дизе ооң дүгүнүн өртээ аажок улгаткан. Дөжектиг дээрге өшкү малга тергиин таарыжыр оран.

Серен Аныяновичиниң бир дунмазы Доржу Ооржак республиканың эн шыырак малчыннарының бирээзи чораан, каш удаа чемпионнап-даа турду. Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан кижи. Алышкылар иелээ алдар-сураглыг. Ам оларның салгакчылары төрээн черин кызымак күш-ажылы-биле алдаржыдып чоруур. С. Ооржактың кожазы—кады төрээн дунмазы Чуруш. Эрткен чылын Чуруш Аныяновна республика Наадымынга киришкен. Бо өг-бүле ам 20 ажыг чыл дургузунда малчыннап келген. Кыштаанда чунар-бажыңны боттары-ла кылып алган. Өдек-кыштаанның девискээри арыг-силиг, артында делгем кылдыр көстүр. Анаа электри шугумун 1988 чылда киирген.

Эрткен чылын бо өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдааш, 2000 ажыг рубльди немелде төлевирге алган. 27 тонна сигенни күзүн белеткээш, боттары сөөртүп алган. Ам ону малынга берип, онча-менди турарлар. 100 хойдан 87 хураганны доруктургаш дужааган. Чуруш биле Бопуяк Ооржактарның бажыңынга кире бээрге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин баштады шаңналдар-ла хөй.

Өг-бүле 9 уруглуг. Оларның өөредилгези, кижизидилгези магалыг. Улуг оглу Олег Ак-Довуракта чолаачы, Сашазы совхозтуң мурнакчы чолаачызы. Алышкылар хостуг үеде келгеш, ада-иезинге бо-ла дузалажы каптар. Уруу Надя Барнаулдуң көдээ ажыл-агый институдун дооскаш, оон үзбек кудээ эдертип эккелген. База дээди эртемниг специалист. Бо аныяк интернационалчы өг-бүле «Улуг-Хая» совхозта, Надя малдың кол эмчизи, а Есенбек кол зоотехник.

Бир оглу Очур ада-иезиниң дузалакчызы тургаш, ам шериг албанын Армениянның Ленинакан хоорайда эттирип турар. Мергени Саратов хоорайда башкы училищезинде, уруу Орланмаа Абаканда даштыкы дыл башкызының мергежилин чедип алыры-биле өөренип турар. Шолбан ортумак школаны дооскаш, ам ада-иезинде дузалажып турар. Ийи кижизи школада сагылга-чурумнуг, эки өөренип турарлар. Кайы хире магалыг өг-бүле-дир че?

Чуруш биле Бопуяк Ооржактар совхозунуң мал-маганын онча-менди ажаап, азыраарындан аңгыда, боттарының хуузунда ажылагыйын хөгжүдеринче база улуг кичээнгейни салып келген. Чылдың-на 100 ажыг килограмм дүктү, 80 килограмм хире саржагны, 1,5-2,5 тонна эътти дужаап турарлар. Кежээ улус черле шыдаар.

Бо чылын малчыннарның Наадымы болур деп медээни дыңнааш, олар улам сорудуг ажылдап турар. Бир хойдан 1,5 килограмм дүктү дужаар, хой бүрүзүнден хураган алыр, 30 тонна сигенни белеткээр сорулганы салган ажылдап турар. Ам оларда кыштаглаашкынның эртип турары эки.

Хеймер-оол МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхоз.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КОЖАЛАРЫНГА КҮЗЭЭЙ

Чоокта чаа бистиң республикага Моолдуң Убса-Нур аймааның көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының төлээлери дужулга солчуп чораан. Оларның бирээзи—Түргэн сумузунуң малчыны Батын Сувд — аймактың ийи дакпыр чемпиону.

Амгы үеде ол төрүүр 650 хойну өг-бүлезинің кежигүннери-биле кадарып турар. Хоюн чазын төрүдер, март 25-тен апрель 20-ге чедер. Ынча хөй хойну, хураганны кадайы, уруу — үжелээ ажаап, азыраар. Чыл санында-ла 100 хойдан 120 чедир хураганнарны доруктуруп турар. А дүк талазы-биле көргүзүү 1 хойдан 1,5 кг.

Батын Сувд ам 55 харлыг, ооң иштинде 35 чыл дургузунда хой кадарып келген. «Эрес-маадырдыг чорук», Кызыл Тук деп орденнер база «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп хүндүлүг медаль-биле шаңнаткан.

Моол хойжуларның ажылында бир солун үүл болза, чай дургузунда сүт саар планныг. А Батын Сувд бир хойдан-на 10 килограмм сүт алыр даалгазын күүседи келген.

Бистиң республиканың малчыннарынга «Шын» солун ай санында-ла тускай арынны тураскаадып үндүрүп турарын аңаа чугаалаарымга, бо айда үнер ындыг номерни дамчыштыр Тываның бүгү малчыннарынга байыр чедирерин дилээн кижи. Ынчангаш моол аалчының ол күзелин силер бүгүдеге дамчыттым, эргим өөнүктер.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Батын Сувд.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Эргим редакция, моон соңгаар шыдажыр аргавыс чок апаргаш, силерге ажылхеректеривис дугайында бижип ор бис. Ырак-узак «Тере-Хөл» совхозтуң Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының ажыл-ижин каксы-даа бол, таныштыраал.

Бистиң фермавыс суурдан хайыы, чеди-сес километр ыракта туруп турар, ажылдап-чурттаарывыска таарымча чок байдалдар бо-ла тургустунуп келир Ылаңгыя сүттү бүдүрүп саап алгаш, суурже аппаарының айтырыы мында дыка берге бооп турар. Кыжын сүттү доңургаш, дужаап турган бис, а ам сүт доңмас апарган. Сүдүвүс хүн келген тудум немежип турар.

Бо кыш бисте дыка-ла берге байдалга эртн. Суувус безин бир километр ырак черле. Инектерге болгаш бызааларга соок сут ижиртип кыштадывыс. Совхоз техника быжыглап бээр, оозу орта ажылдавас. Фермада кылыр ажылдар хөй турда-ла, буу-хаа кылгаш, оон база-ла халдып чаа бээр. Мынчаар ажылдаарга, бисте дыка-ла халалыг боор-дур.

Эрткен чылын совхозувус директору чаа кижи болган. Ынчангаш фермада байдал мурнуку турганындан өскерлип, сайзырап эки-жээнинден сүт көвүдеп эгелээн. Инектерни электри-биле саарынга өөредип, хайдактап саап турар бис. Бисте бо чылын чүс инек кирер механизастаан кажааны кылыр деп турар. Кажааны үезинде ажыглалга киириптер болза, саанчыларның ажылдаарынга кончут эки болур.

Совхоз бисте моон мурнунда чылдарда техниканы быжыглап берип турганы шын. Ынчалза-даа ол бээрде эргижирээн трактор бээр, оозу келгеш, орта ажылдавас, үрелип каар. Т-16 деп бир тракторну ийи чыл ажыглааш, фермага эккелген. Ийи-үш кижи холун дамчаан трактор үрелик болган. Амгы үеде ажыглаттынмайн туруп турар. Ынчангаш бисти хөй техника үрээн атка киирип турар. Бисте дузаламчы көргүспейн келгениниң түңнелинде, планывысты эрткен чылда күүседип шыдаваан бис. Совхозтуң дирекциязындан бисте кожутлуг «Беларусь» трактордан быжыглап бээрин улуу-биле дилеп турар, мындыг улус бис. Бо дугайында моон мурнунда үргүлүү чугаалажып келген, оон кандыг-даа түңнел чок. Силер бисте дузалажыр боор силер дээрзинге бүзүреп ор бис. эргим редакция.

Михаил ИРГИТ.
Ферманың техниктиг ажылчыны.

(Коллективтиң дилээ-биле бижээн).

ШЫНАР—КЛАССТАКЧЫДАН ХАМААРЖЫР

Январ 30-де үнген «Шын» солунда «Алдан-Маадыр» совхозта Кирилов Монгуштуң «Черле ажыктыг-дыр, ынчалза-даа...» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр каш сөстү немээр бодадым. Автор аренда керээзиниң ажыктының айытпышаан, амдаа чедир кылбайн турар, билдинмес үүлдерге доктааган-дыр.

Хой, өшкү ажылынга аренда керээзи-биле ажылдаанда орулга киирип алырының бир кол үндезини дүк болур ужурлуг. Ынчангаш ийи таланың керээзинге дүктү ыяап-ла делгереңгейи-биле айыткан турза эки боор. Бир башка онааштыр кыргын алыры, шынары, ниити өртээ дээш, оон-даа өске. Кодан хоюнуң уксаазын, дүгүнүң клазын арендатор беш салаа дег билбес-даа болза, селекция зоотехникинден эгелээш, тускай эртемниглерден айтырып тургаш, оода чижек-биле билген турар болза эки. Ынчан күүне планы ёзугаар бир баш хой азы өшкүден чежени кыргыыры, ниити өртээ билдине бээр. Орулгалыг болур артык дүк кыргын алыр дээр болза, малчын арендаторнуң бодундан-на хамааржырдыр.

Черногорскиде дүк болбаазырадыр фабрикага Саян артында ажыл-агыйлардан кирип турар дүктүң демдеглелин (маркировка) көөрге, кодан бүрүзүн, ол коданың бригадазын азы фермазын ыяап-ла айтып каан боор чүве чорду. Ол фабрика кодан азы бригада аайы-биле дүктүн өртек-үнезин аңгылап тодаратпас, ажыл-агыйга ниитизи-биле төлеп бээр. Бир эвес дүктү бодунуң черинге кыргып, класстап турар үеде маргылдаа үнүп кээр чүве болза, малчын арендатор боду, чок болза бригадирин эдертип алгаш, фабрикага барып, дүгүнүң класстааныныңы шын-мегезин көрүп ап болур дээни ол. Ынчан кээрге, ырадыр чорук кылып шүүдевейн, тус черде дүк класстакчызынче көрнүр үе келген. Малчынның, бригаданың, ажыл-агыйның, районуң, харын мырыңай республиканың бүгү дүгүнүң салым-чолу — дүк класстакчыларының билигмергежилинден, ажылынга бердингенинден, ак сеткилдиинден, арын-нүүрүнден хамааржыр апарган-дыр.

Арендатор малчын дүгүнүң шынары дээш бүдүн чартык чылдың дургузунда сагыш човаар ужурлуг. Хүн бүрүде чыпшынган тенин, довураан малгажын, сиген, савацын бодунуң холу-биле сүйбап турган арыглап, аштаар. Кышкы кажаазы доктаамал серини турар болза эки. Кыргылда чоокшулаан тудум-на, чаъс чаарын манавайн, агым сугта эжиндирер, суг сөөртүр машинаны, тараа, ногаа суггарар агрегатты-даа ажыглап болур. Кыргылдаже киирерининг мурнунда хачы-биле коңгурааларын кескеш, аңгы деңзиледип дудур бижип кааптар, өртээндаа тыртпас.

«Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыжы», «Найырал», «Тээли» совхозтарда саанчылар, кадарчылар, механизаторлар тускай хеп-биле чедир хандырынмайн турар. Ол хептерни Агроүлетпүр хандырылгадан, Күрхандырылгадан чедир албазы-биле тайылбырлаар. Ону бир-бир бодаарга, совхозтарның бухгалтерия ажылдакчылары, экономистери камналга дээш-даа ынчап турар хевирлиг.

Ажылчынарынга бээр ужурлуг идик-хепти хандырылга черлери бээр аргазы чок болур болза, боттары даарадыр, кылдыртыр, чагыыр апаар. Чижээ, хөвеннинг чүвүрлерни, фуфайкаларны, халаттарны районда амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринге чагыдып ап болур.

Янзы-бүрү чылдагааннарбиле ажылчыннарын хандырбас чорукту хамыктың мурнунда профэвилел комитеттери хынаар, чогуур хемчегларни алыр ужурлуг. Олар дээрге кижиниң эргеажмы дээш туржур ужурлуг. Халас хеп-биле хандырарында совхозтарның тоомча чок чоруу-биле профкомнар анаа-ла эптежип турары канчап-даа таарышпас.

Бистиң совхозтарывыста хамаанчок, Кызылда агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда безин ажылчыннарны тускай хеп-биле хандырбайн турар. Ук хепти ой-шаанда чугдурар, арыглаар, септээр, чаңгыс хем унунда кожа чыгыы турар коданнарның хоюнуң дүгүнүң шынары көңгүс өске боор турду. Кежээ, ажылынга кызымак малчыннарның дүгү арыг, каракка чаагай, класстакчы кижиниң сеткили безин сергей бээр. Алыс чүве тоовас, чуду-кара, шүшпең кадарчыларның коданын кыргый бергенде, хилинчек кыргыкчы хереженнерниң алгы-кышкызындан эгелээр. Дүк класстакчылары шуут түрээр. Ындыг кадарчыларның хоюнуң дүгү арта хозаабаан, кургаг, ыяпшынчак, боктуг, пөс, ыяш, хендир демдээ хевээр буруңайнып-ла турар. Олар оптуг, кажар болур. Сөөлгү үеде дүктүң шынарын доктаадырда удуртукчулар дүк класстакчылары-биле сумележир апарган, чамдык ажыл-агыйларда аан. Ынчангаш шынары багай дүктүг малчынар дүк класстакчыларын дуурайлаар, төөредир, сөңүн салыр апарган болгай. Класстакчының харыысалгазы, арын-нүүрү деп чүве ында. Ону болдурбас дээш дүк класстакчызын деткиир, хей-аът киирип шаңнап, мактаар, материалдыг, дуза көргүзер херек. Мал продуктуларындан киирип ап турар кол продукция — дүктүң салым-чолун шиитпирлээр, чогуур бедик орулга кииреринге үлүүн киирер кижи дүк класстакчызы болур.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Улуг-Хем район.

Малчыннар, билип алыңар

ТУСКАЙ ХЕП: чүлерни бээрил, өртээ, хуусаазы

Өвүрде бөлүк малчыннардан мындыг чагаа келген: «Бистерге, малчыннарга, тускай хептерни изичаар бээринің чурумун тайылбырлап берип көрүңер.

Бистиң Өвүр районнуң «Кызыл тук» совхозунуң малчыннарынга хептер бергеш, оон өртээн бухгалтериядан тыртып аппарган боор-дур. Ол шын ирги бе?

База малчыннарга, трактористерге, саанчыларга тускай хепти канчаар, кандыг байдалда бээрил?

Чаңгыс бисте-даа эвес, республиканың кайы-даа совхозтарында тускай хептерни берип турары чурумга дүүшпейн турарын номчуп турар-дыр бис. Ынчангаш оон чурумун билип алырын өске-даа малчыннар билип алыксап чоруур боор».

Шынап-ла, шак мындыг айтыыглар редакцияга кээп турар. Ол чөптүг. Моон мурнунда, эрткен 1989 чылда малчыннарга чиигелделер — шөлээ, ажыл төлевири база тускай хеп дугайында тодаргай тайылбырны солунга парлаан үүве. Өвүрнүң он малчыннары ону көрбээн, номчуваанны олдур.

Шын харын, малчын кижи бодунуң ажылынга хамаарышкан бүгү-ле үүлдерни билип алган турар ужурлуг. РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң база РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинин ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң тайылбыры бижиик бисте бар. Ында чугаалап турары чүл дээрге, ажылчын кижи аренда, керээ-биле ажылдап турганы, тускай хепти база бот-камгалал хереклерни-биле бүрүн хандыртынган турар ужурлуг. Ол үүлдерни совхоз бодунуң күсели-биле халас бээр, ону шуут-ла сан-хөө планында көргүзүп каан болур.

Бистиң республиканың совхозтарында, агроүлетпүр комплекизинин бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында аренда, өг-бүле база коллектив керээзи-биле ажылдап турарларның бүдүрген продукциязының бот-үнезин доктаадып тургузуп тура, ажылчыннарны ыяап-ла хандырар ужурлуг тускай идик-хептин, бот-камгалал хереклерининг өртээн материалдыг дорт чарыгдалдарының графазынче киирип турары канчаптаа шын эвес. Оон уламындан «Кызыл тук» совхозтуң малчыннарындан тускай хептиң өртээн тыртып ап турары ол-дур. Ол дээрге шуут таарышпас үүл-дүр дээрзин база катап айтып каайн.

Ол ышкаш Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем районнарының совхозтарында тускай идик-хепти, бот-камгалал хереклерни ажылчыннар, бригадир бодунуң чеги-биле саначып ап турар. Шын эвес. Ол дээрге ук хептиң өртээн төлеп турары билип алган турар ужурлуг. РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң база РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинин ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң тайылбыры бижиик бисте бар. Ында чугаалап турары чүл дээрге, ажылчын кижи аренда, керээ-биле ажылдап тургаш, ол база дүк планынга немере боор. Өдээн аштап, арыглаар. Кыргылданың эң сөөлгү белеткели ол. Хойну кыргын эгелээри билен, арендатор дүктү деңзилеп, класстап турарын кичээнгейлиг хайгаараар, организас талазы-биле четпес чүве бар болза негээр, ол дораан бригадирден совхоз дирекциязынга чедир айтырыг тургузар эргелиг. Кыргыкчылар дамчын эрткен дүктүң нинти деңзизи — класстааш, пресстээн дүктүң деңзизинге, класстакчының столунуң четкизинин адаанга чыылган хээндек боктуг дүктү катканынга деңнеп болур. Ону кургаткаш, арыглап алырга база планга кирер куду шынарлыг дүк болур, шаа-биле өртектиг. Ынчан кээрге четки адаанга душкен довурак, арыглаттынган сиген, савац, пөс быжындылары, демдек болгаш өске-даа доора үүлдерден өскезинин деңзизи — арендатор малчынның кыргын алган дүгүнүн ниити деңзизи ол болур. Ону чыл эгезинде турган хой санынга үлээш, бир баштан ортумаа-биле кыргын алган дүктү билип алыр. Класс аайы-биле пресстээн дүктүң болгаш аңгы савалаан куду шынарлыг дүктүң деңзизи билдингир турда, ниити өртээ оон үүнүп келир. Керээ-биле ону шүүштүрүптерге, арендаторуң алыр орулгазы көстү бээр. Дүктүң төнчү түңнели ол.

Хөй чылдар дургузунда дүк класстап шаг болдум. Чаңгыс хем унунда кожа чыгыы турар коданнарның хоюнуң дүгүнүң шынары көңгүс өске боор турду. Кежээ, ажылынга кызымак малчыннарның дүгү арыг, каракка чаагай, класстакчы кижиниң сеткили безин сергей бээр. Алыс чүве тоовас, чуду-кара, шүшпең кадарчыларның коданын кыргый бергенде, хилинчек кыргыкчы хереженнерниң алгы-кышкызындан эгелээр. Дүк класстакчылары шуут түрээр. Ындыг кадарчыларның хоюнуң дүгү арта хозаабаан, кургаг, ыяпшынчак, боктуг, пөс, ыяш, хендир демдээ хевээр буруңайнып-ла турар. Олар оптуг, кажар болур. Сөөлгү үеде дүктүң шынарын доктаадырда удуртукчулар дүк класстакчылары-биле сумележир апарган, чамдык ажыл-агыйларда аан. Ынчангаш шынары багай дүктүг малчынар дүк класстакчыларын дуурайлаар, төөредир, сөңүн салыр апарган болгай. Класстакчының харыысалгазы, арын-нүүрү деп чүве ында. Ону болдурбас дээш дүк класстакчызын деткиир, хей-аът киирип шаңнап, мактаар, материалдыг, дуза көргүзер херек. Мал продуктуларындан киирип ап турар кол продукция — дүктүң салым-чолун шиитпирлээр, чогуур бедик орулга кииреринге үлүүн киирер кижи дүк класстакчызы болур.

Совхозтарның, агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бухгалтерлери, экономистериде ажылчыннарынга кандыг-кандыг идик-хепти чеже хуусаазлыг бээрин ыяк билир, ол талазы-биле айтыышкын-шиитпирлер бар хирезинде, ону улуска таныштырбас-тыр. Чижээ, малчынарның экономиктиг база зооветеринарлыг-даа өөредилгезинге ол дугайын тайылбырлап берзе, негелдени күүсетсе? А бир эвес оларның айда алыр төлевирин, азы шаңналын чедир бербейн баар болза, олар дораанна «алгыржып» үнер ийин он. Ажылчыннарга көрген тускай хепти бербейн, ону «камнап ап тур бис» дээр болза, камналга эвес, а харам чорук-тур. Малчыннар ол дээш кала-даа чедир чаргылдажып болур аргелиг. Оларның эки билбезин ажыглап алгаш, бистиң чамдык совхозтарывыста специалистер, удуртукчулар кара туразында чаңнап тургулаардыр ийин. Күш-ажылчы коллектив чөвүлеллери база канчап барганыл?

Совет БАНЫС-ООЛ.
АУК ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң күш-ажыл талазы-биле Тыва АССР-де техниктиг инспектору.

Бөгүнгү арында:

● Бистиң аалчывыс — Моолдуң Убса-Нур аймааның хойжузу ● Дөжектигде төрел малчыннар ● Сарыг-Хөл фермазында берге байдал ● Дүктүң шынарын канчаар тодарадырыл? ● База катап бруцеллёз дугайында ● Эргим номчукчулар! «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынга чүнү номчуурун күзээр силер, бисче бижиңер.

БРУЦЕЛЛЕЗ ДЕП ЧҮЛ?

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында мал солдаашкынының кампаниязы чоруп турар. Ынчангаш малчыннар, сакманчылар, кадарчылар, саанчылар болгаш мал-маган аразында ажылдап чоруур кижилер халдавырлыг аарыг — бруцеллез дугайын билзе чогуур.

Бруцеллезтүн өскүдүүчүлери бруцелла деп бактеробтар болур. Ол колдуунда азырал малдардан тарап нептерээн. Сөөлгү үеде республикада мал ажылагыйлыг районнарның сов. хозтарында кижилер, малмаган ол аарыгдан аарып турар.

Аарыгның өскүдүкчүлери организмден дашкаар белен өлбес. Аарыг малдың өдээнге, хирлендирген хөрвүнүнге, довурак-доозунунга олар ийи ай ажыг үеде чурттап шыдаар. Аарыг малдан чаа сагган сүтке, сүттен белеткээн ак-саржат болган өске-даа чемнерге үр үеде амыдыраар аргалыг. А оон аңгыда дузаан эътке, малдан сойган кешке белен өлбес.

Малга, а чамдык таварылгада кижиге бруцеллез чажыт, билдиртпес хевир-биле эртип болур. Бо таварылгада аарыгны илередиринге чүгле тускай эртемниглер болгаш тускай лабораториялыг шинчилгелер дузалаар. Аарыгның малга көстүп келир демдектери: малдың ара салыры, чурттаар аргажок кошкак төлдү төрүүрү, кызыраары. Бир эвес малды, ылаңгыя хойну хайгаараар болза, ара салып эгелээрде, ийи-үш хонук бурунгаар ооң аажызы көзүлдүр-ле оскерли бээр: салгааргай, харын чамдыкта чыдыннаар, чемге хоюу чок, хөй суг ижер апаар. Оларның төрүүр оруктарындан суук үүл үнер, малдың температуразы бедиир, а ара салган сөөлүнде, соңгузу үргүлчү саадаар. Оон аңгыда малдың чүстери хуулуп ыжып, аскантай бээр.

Ук аарыг кижиге халдаарда, аарыг малдан нептерээр, а аарыг кижиден кадык кижиже ол халдавас. Ооң бир озалдыг талазы болза, аарыг малдар аразында дүрген тараар. А аарыг малдарның кижиге халдавыр-хоразы демей эвес болур. Кижиге аарыгның халдавыры шээр малдан болза дыка айыылдыг. Мыйыстыг бода малдан халдаан таварылгазында элээн чиигі-биле эртер. Ынчалза-даа шээр малды бода мал-биле чаңгыс черге ажаап турган таварылгада аарыгның салдары кижиге оиза айыылдыг.

Бо аарыгдан колдуунда малчыннар, мал эмчилери, зоотехниктер болгаш мал ажылынга хамаарылгалыг кижилер аарыр. База ол ышкаш аарыг малдың продуктуларын чемге ажыглаан хоорай, суурда-даа чурттап турар кижилер аарып болур.

Аарыгның оиза халдавырлыг үези малдың төрүүр үезинде ара салышкыны, кыргылда кампаниязында болур. Ынчан бруцеллалар малдың ара салдыган төлү, соңгузу-биле катай ооң төрүүр оруктарындан хөй үнер. Малдың турган черинге, өдээнге, бодунуң дүгүнге, чеминге олар өзүп нептерээр. Малды ажаап турар кижи ол үеде аарыгның нептередикчилерин чүнмаан холдары-биле, аастын, думчуктун, карактың чылбыргай кыртыштарын дамчыштыр бодунче халдадып ап болур.

Бруцеллалар кештиң каракка көзүлбес тиглерин дамчып организмче ханылап кирер. Ынчангаш кеште янзы-бүрү шыймактар кижиниң организминге бруцеллааларның ханылап киреріңе чидиглендирип турар. Оон аңгыда санитар чурумун сагыва анда, бруцеллезтуг малдарны соп, өлүрүп турган таварылгада, оларның кежин союп, эъдин сайгарып турда, хой кыргылдазында дүгүн сорттап, ылгап турар ажылчыннар аарыгдан аарып болур. Аарыг халдааныныңы соонда, кеску демдектери билдингиже чедир ийи-үш неделя, а чамдыкта оон-даа хой үе эртер. А өске таварылгада грипп, ревматизм болгаш өске-даа аарыглар сагындырар. Аарыг эгелээнде, кежээниң-не халыыдап, эът изиир, эртенги үеде барык-ла температура анаа кижинин дег катап кудулап кээр. Дүне аажок деридер, холдар, буттарның чүстери чайгаар-ла аажок аарыпаржып эгелээр болгаш үр үеде аарыг кижини шимчевестедир чыттыриптар. Аарыг бир-ийи айдан үш-дөрт ай чедир үргүлчүлээр.

Бруцеллез эмнеттинип болур. Чүгле аарыгның эге демдектери билдинип эгелээри билек, эмчиге дораан баары чугула. Эрте эмнеп эгелээн аарыг эмнеттингир болур. Аарыгны эмнээри берге, а баш удур болдурбазы белен.

Бо аарыгны нептередирин болдурбас диве, кодан бүрүзүнге доктаамал ветеринарлыг шинчилгелерни чорудун, бруцеллёзтуг малдарны аңгылаары, аарыгта удур дениселдиң кол хемчегленниң бирээзи. Бир эвес мал аразында ара салыр таварылга бар болза, ол малды туснай черге үзүп алгаш ажаар. Малдың ара салган черин халдавыр чок кылып каар. Соңгу болгаш өске-даа чүүлдер дээпкен черниң саванын, өдээн хүүрек-биле чыын, өрттедир, азы ийи метрден ханы эвес оңгарны казып, аңаа хөмер. Ону кылып турган, чанагаш холдаа-биле дээп болбас. Малдың ара салган черин, кажааларны, хааржан, хүүрек болгаш өске-даа дериг-хереклерни хлорлуг чугайның 3—5 хуу эзилдирин-биле дезинфекциялаар. Аарыг малдарының ажаалдазынга ийи ай бурунгаар бруцеллёзка удур камгалал тарыышкын кылган кижилерни ажылдадыр. Ажыл соонда тускай идик-хевин ажылдаар черге артыырар болгаш холдарны дезинфекциялыг эзилдириглиг суг-биле савацнап турган чуур.

Любовь ООРЖАК.
Мал эмчизи.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕЗИ

Эрзин районнуң харылзаа белдириниң коммунистери хуралга чыглып кээп, эрткен 1989 чылдың түүнелдери болгаш бо чаа үнген чылда коллективтиң мурнунда туруп турар сорулгаларын чугаалашкан.

Эрткен чылын коллектив продукцияның хемчээлин 105,2 хуу, орулга алырын 101,1 хуу тус-тузунда күүсеткилээн. Ол-ла үе иштинде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 11 хуу өскен. Чонга янзы-бүрү ачы-дуза чедирилгезин 102,7 хуу күүсеткеннер. Харылзаа салбырындан Булуң-Бажыдан өскелери боттарының сөзүн эллээн. Автоматтыг телефон станциязын бүрүн автоматчыдар дээш хемчеглер алдынган. Ажыл-иштиң адыр аайы-биле бодунуң мергежилинге тергиннерни тодараткан.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестерни база илеткелчи оюп эртпеди. Район девискээрин радиожудары, оон эки шынарын чедип алыры, телефонну бажыңнарга тургузары, дыңналыры ам-даа чогуур деңнелинде четпейн турар. Бо талазы-биле негелде-хомудалдар ажылчы чондан хөй кээп турар. РХБ-ниң тускай ортумак эртемниг специалистер-биле долу хандытынмаан болганындан, ажылдың баксырай бээриниң бир чамдык чылдаганнары ында.

Илеткелчи солуннар, журналдар, чагаалар чедирилгезинге доктаады. Суурда бажыңнар даштында почта хааржактары үрелик, бузук болурундан солуннар чидер, оон кээп харылзаа ажылдакчыларына чарбыттынар чүүлдер бар. Ол ышкаш Кызылдан келир солун, сеткүүлдер озалдап, орай келир, арай деп келирде четпес-тудуу болур. Кажан солун үнер-үнмезин, четчиредишпезин чонга чарлап, дыңнадып турар. А Кызылда почта чедирилгезин харылап орар даргалар каш солунну бээр карак ажыт чорудуптарын бодаар, дыңнатпас, сагындырбас.

Кызыл-биле харылзаа мүнне үүгээр. Черле ынчаш кандыг үүвел, Кызылдың АТС-инде саадап орар хөрээжен телефонист чоннуң аажы-чаңындан, төлептиг, төлеп чогундан хамааржыр ышкаш, бир телефонист найысылалды Эрзин-биле саадавайн дораан кожуптар, а өскелери сураг баар. Телефон чагыларын кичээнгей чогундан ужур үстүрер, оон туржук алгаш октаптар таварылгалар база район девискээринде көвүдээн. Радио чагыларының «салымхуузу» база ындыг.

Санал-онал солчуушкуну бир янзы. Биеэги ышкаш баш удур белеткендирип каан кижиге сөс бербес, база ол үеде ышкаш оозу ажыл-ишти, даргаларны, «ажыктыг дээн» эш-өөрүн чаза мактап турбас, а коллективтиң мурнунда, бодунуң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктаар, чежемейниң-даа сак-чурагай эки болза, оон багай талаларын айтыр, ону дарый эдип алырынче чыылганнарны кыйгырар боор чорду.

Алексей Шойжун, электромонтер:

— Бистер дөө даг кыры суурдан хайыы, телетөпте ажылдап турар улус-тур бис. Кызылдан, «Орбитадан» дамчыдылга хүлээп ап турар улус болганывыста, дүгде телевизорлар канчаар көргүзүп тур, «эки бе», «багай бе» дээрзинге сонуургалдыг турар ужурлуг бис. Хамык ужур телечалгыларны ынаар суурже кирер «үдеп» каарында эвес-ле болгай. Кол үүл — шынар, база катап шынар болур ужурлуг. Ындыг турбуже, суурбиле харыллажып, оон бо үе-шактың болуп турар дамчыдылгаларның, телевизорнуң көргүзүп турар шынарының дугайында айтыптар дээрге, бисте телефон чок.

Ол ышкаш бодум харылзаачы мергежилди Улан-Удэ хоорайда харылзааның электротехниктиг техникумун дооскаш, чедип алдым. Ол хевээр мында ажылдап тур мен. 1975 чылдан бээр бажың алыр эллчегле тур мен. Ажы-төлүвүс-биле 6 кижи бичии, 10 ажыг дөрбелчин метр шөлдүг бажында сыңмарлажып тур бис, арта бир оглум инвалид. Ол кижиге болза тускай чайлыг чер, орун-дажек керек. Райкүүском даргазы К. Т. Кууларның бистиң бо хуралда олуржуп турарын ажыглап алгаш, улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң чамдык ажылдакчыларының талазындан ажылчы чоннуң негелде-хомудалдарына, дилеглеринге дыңнангыр, сагыш човаачал эвезин дыңнадыксап тур мен. Чүл дээрге, мен айыттынган үеден бээр эллчегге үш катап тургустунуп тур мен. Эллчег хынап баарга-ла. «Сээн билдириишкиниң чок-тур» дээш аа эллчегге тургузуп каар. Билдириишкинни мен эвес, а ол чаргалар чидирип турар болганда, меңээ дарый бажың берип, чылдагаан тыпазын диледим.

Кошкар-оол Ховалыг, улуг радиомонтёр:

— Чаңгыс бо ажылга 20 ажыг чыл ажылдап келдим. Бүдүн суурну радио чок арттырар эвес. Сылдыс бетинде үрелген чагыны бо конуктарда тургузар бис. Бодап көрүнер даан, доң черни шаптылаары кайы хирел? Чонувустуң харылзаазы дээш байыр-чыскаал безин дивес, амыр-дыш чок ажылдап келдивис. Бо чылың январь 1-2 хүннериде безин ажылдаар ужурга таварыштым. Ынчап турбуже, совхозтарның ында көдээ Советтериң удуртур ажылдакчылары кижини кижиге санавас, чүгле ынаар малла хүр, күш-шыдалдыг, өзүлделиг турар болза деп болаар, язылыг боор чүведир бо...

Седип МОНГАЛ.

Быжыг корум чурум дээш

ДЕМИСЕЛДИ ЧИДИГЛЕНДИРЕР

Улуг-Хем районнуң девискээринге эрткен чылын 830 кем-керек үүлгедиишкиннери болган. Оон мурнунда чылын 544 турган болгай. Өзүлде 52,6 хуу болган. Эң харааданчыг чүве — ол өзүлде аар кем-керек үүлгедиишкиннериниң немешкен. Чижээ, кижи өлүрер чорук мурнуку чылда 13 турганындан 24 апарган, үптээшкин 8-тен 27 четкен. Чаа-Хөлде милиция салбырының харылап турар девискээринде кем-керек үүлгедиишкини 102 турганындан 193 өскээр чугаалаарга, барык ийи катап өскен.

Байдал мындыг берге болгаш нарын турда, районнуң удуртур органнары болгаш милиция ажылдакчылары кандыг хемчеглер ап чорудуп келгенил база байдалды эки-жидер сорулга-биле үүнү кылза чогуурул?

Кем-керек үүлгедиишкиниериниң үнер дөзүн чок кылыр дизе, күрүне, хөй-ниити организацияларының, ажыл-агыйжы органнарының, күш-ажылчы коллективтериниң идепкейлиг хөделиишкиннериниң ачызында социал өскерлиишкиннерни чорудары негеттинип турар деп, райкүүском даргазының оралакчызы Таисия Оюн санап турар. Оон-биле чергелештир өг-бүлеге кижизидилге, культура, кадык камгалалы айтыырларын шиитпирлээри база улуг рольдуг. Районда кем-керек үүлгедиишкиннеринге удур демисел чорудар түр бөлүк ам дөрт ай дургузунда ажылдап турар. Бөлүк эрге-хоойлу камгалалының күрүне органнары-биле хөй-ниитиниң демин каттыштырбышаан, милицияның материал-техниктиг баазазын быжыглаар ажылдарны чоруткан. Милицияның ажылынга дузалаар ажылчын отрядтар организастаарынга акша чыылдазын, ажыл-агый органнары-биле керээ чарарын чоруткан. Чижээ, ындыг керээлерни «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтар-биле чарган, «Эйлиг-Хем» совхозка участок инспекторун тургузарынга акша-хөреңгини шилчиткен. Ажылчын отрядка ажылдаары-биле бир кижини амдыысында чүгле автобааза чоруткан.

Бөлүктүң үнүүшкүнүүр хуралдарын суурларга айтыырлар болгаш харылар кежээзи кылдыр эрттирери кем-керек үүлгедиишкининге удур хөй-ниитиниң күштерин организастаарынга улуг идигни берип турар. Шак ындыг ужуражылга Хайыракан суурга болган. Чооката чаа Арыг-Үзүүнге база эрткен. Кем-керек үүлгедиишкиннеринге чон боду эптеп чок болур болза, ынчан ол ажыл үре-түңнелдиг боор болур.

Ынчалза-даа ап чоруттунган хемчеглер кем-керек үүлгедиишкиннерин чавырылдырган дээрден башка, демиселди чидиглендирбээн.

— Бистиң чамдык ажылдакчыларывыска, РСФСРниң деңнели-биле алырга, дөрт кижиниң кылыр ажылы онаажып турар апарган — деп, Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальниги Валерий Хомутов чугаалаан. — Эрткен чылын Чаа-Хөл милициязынга демдеглеттинген кем-керек үүлгедиишкиннериниң саны бистиң республикавыстың чамдык бүдүн районнарының кылыр ажылынга деңнешкен. Оон кадында Ак-Тал, Арыг-Бажы, Кызыл-Даг суурларда участок шагдааларының ажылдаар чери чок, элээн хөй көдээ ажылдакчылар-биле телефон харылзаазы тургустунмаан.

Милиция ажылдакчылары чедишпес азы оларның кылыр ажылы нормадан усчок артык болганындан дыка көвей кем-керек үүлгедиишкиниери илереттинмейн артып каап турар. Чижээ, Ак-Туруг суурга эрткен чылын 58 кем-керек үүлгедиишкиннери болган, оларның 30-и илереттинмээн. Ол дээрге кем-керектиң 30 үүлгедикчизи амга чедир бистиң аравыста хостуг кылаштап чорууру ол-дур. Кем-керекти үүлгеткеш, ол дээш шиитпирбейн барган кижилерниң бажы эттенип турар болбайн аан. Эрткен чылын туттурбайн, шиитпирбейн барган ол 30 кижиден бо чылын оондаа артык аар кем-керек үүлгедиишкиннерин манап болур. Үүлгеткени дээш шииткелдиң чайлаш чок болурун чедип албаан шаанда, чедиишкиниг демисел дугайында кандыг-даа чугаа турбас.

Кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселче бүгү чон көдүрлүп турда, бистин эң идепкейлиг талалакчыларывыс болгу дег кижилер өске талада чөрүп турары канчап-даа таарышпас. Эрткен чылын Ак-Туруг суурдан ийи башкы кадайларын бижек-биле балыглаан деп участок шагдаазы чугаалаан. Олар ам бо хүннерде болганыбыста, милиция ажылдакчыларының бот-камгалалынын дугайын ыыттаваын барып болбас. Ийи чыл буруңгаар Чаа-Хөлдүң участок шагдаазы Александр Содунам хөй улус бижектеп чорун турган хулиганнарга таварышкан, оларның ийизин чаңгыс аткаш, хол боозу-биле балыглаан. Ынчан боону шын ажыглаан деп түңнелди уидүрген турган. Ындыг турбуже, Александрны амга чедир прокуратураже кыйгыртпышаан.

— Чоокта чаа чепсегленген бөлүк хулиганнарга таварышкаш, боо ажыглаарындан сезиндим — деп, Ак-Туругда участок шагдаазы Виталий Бартиа-Сады чугаалаан. — Александрны ышкаш, прокуратураже кыйгыртып туруп берзе канчаар. Боону шын-даа ажыглаан болза аан.

Виталий боокса республиканың 5-6 дакпыр чемпиону болгаш-ла, хулиганнарга алыспайн барган. Өске артыкан бүгү инспекторлар дөгере чемпионнар эвес-ле болгай...

Районда байдал ол хире нарын турда, эрткен чылдың октябрь айдан бээр прокурор чок. Улус судьялары эллчежип, солчуруунга өйлешкен. Республиканың эрге-хоойлу органнарының мындыг байдалды аная көрүп орары элдеп.

Ам байдал кандыгыл? Райкүүскомнуң иштики херектер килдизинин материал-техниктиг баазазы быжыглып орар. Эрткен декабрь айда ол ийи автомашинаны алган. Ам-даа ийи автомашинаны бээр дугайында райкүүскомнуң шиитпири бар. Республиканың Иштики херектер министерствозундан ам-даа сес ажылдакчының штадын немээр дугайында дилегни киирген. Чаа-Хөлде шагдаа салбырын быжыглаарының хемчеглери алдынып турар.

Милиция чеже-даа күштүг болза, ол кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чааскаан боттандырын шыдавас. Ынчангаш түр бөлүк күрүне органнары биле хөй-ниитини каттыштырып, кем-керек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чидиглендирбишаан, бүгү чонну олче көдүрер сорулгалыг.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

«Өдүген: социал айтыыглар»

«АЗАС» ЗАПОВЕДНИК-БИЛЕ КЫЗЫГААРЛАВАС

Мээң үгум дүктүг-тожу аймаандан кижи мен. Ивин кадарарындан аңгыла аңнаар база улус чүве. Амыдыралым дургузунда 70 хире адыгны даялап, күрүнеге дужааган мен. Тайга-тандыысыс кежиктиг-ле.

Диниги-даа, кишти-даа шагда, амгы үеге бодаарга, ийи-үш катап хөйну хайырлап чорду. Ам диниг, киш дыка өскөөсөн. Бо үнелиг аңнарны аңнаарының хемчээлин шинчиледдерге, хайгаараларга үндезилеп, өйлээр үеди келген. Бо-ла хевээр кыргып-хыдып турар болзувусса, алызы барып куруг каар бие. Оон-биле чергелештир аңныыр чурумун сагып турарын республиканың девискээринге шыңгыы контролга алыр херек. Аңныыр чурумун үреп турарларның аразында тус чер чүрттүг кижилериң саны эвээш. Колдуунда өскээртен кээп чүрттай берген азы өске чер чүрттүг улус боор-дур. Оларның холунга боо-моңгуну берип каан боор, а Тожунуң ивижилериңе адыг-хайыракан коргудар безин боо бербес. Боо алырының чурумун доктаадып каан. Ону колдуунда хөөлүдүрүм-биле таныш, удуртурбаштаар эш-өөрлүг улус ап турары база чажыт эвес.

«Азас» заповедникти төтчеглекчилер уязы деп чоннуң чугаалап турарында хөөредиг чок. Ол кижилерни машина-техника, боо-моңгу-биле кайы хире чепсегээнин корбес-тир силер бе! Ивижилерни чүге ынчаар хандырбаан турарыл?

Бойдус камгалаар, ону шинчилээр кижилериң ажылында, кара угаан-биле безин бодаарга, шын эвес кылып турар үүлдер база бар. Чижээлээрге, төнер чыгаан күндустарның чедизин Баш-Хемде аппарын салган. А ол хемде оларның хемирер ыяжы чок. Баш-Хем дээрге сугдан ырак үнер дыттыг, шивилиг чөр-дир. Ону көргеш, «Азас» заповеднигинің чамдык эртемденнери агаар-бойдустуң аңменің байдалын эки-жидер талазы-биле ажыктыг сүмелерин бээринге чигзинер кижи чордум. Заповедниктерге ажылдаар эртемденнери тус чер чүрттүг кижилерден белеткээр дугайында айтырыгны өөренип көөр херек. Өскээртен келген кижилер эртем ады камгалап алган, арлы бээр ол-ла-дыр. Оон орнунга база эртем ады камгалап алыр дээн өске-бир кижи кээр. Заповедникти хайгаараар «таңныылдарны» өскээртен чалаан хөрээ шуут чок. Өскен-төрээн черин эки билир, тайга-таскылга чорун өөренген, чонбиле таныш кижилер Тожуда хөй. Кадрлар айтырыын шиитпирлээринге Тожунуң, республиканың удуртукчулары боттары киришпейн, ону сула салып алганы-биле ан-чылар оранынче анчыларны өске черлерден чалап эккеп турганы бо. Сөөлгү үеге чедир Тожуда камгалалдыг черде үүү болуп турарын бистиң даргаларывыс билбес хевирлиг турган улус бо.

Окаёмовтуң төтчеглекчи болганы илдец-дир, а аңна дузалап турган кижилериң дугайында чугааны үүге кодүрбейн турар бис. Окаёмовтуң адынга лицензияны Кызылдан чорудуп берип турган кижилер кымнарыл?

Бо айтырыгны «Азас» заповедниктен өгелээн Республиканың хереглекчилер иниттелинге (ол чернин Тожуда аңныыр-тывыш ажылагыйы бар, лицензиялардың чамдыызы ол чер таварыштыр кээр), Тыва АССР-ниң аңныыр-тывыш бүдүрүлге каттыжыышкынынга (оон база лицензиялар бээр), республиканың бойдус камгалалынга киир сайгарар херек. Тожунуң бойдузунуң дугайында чидиг чугаа чорун турда, бойдусту камгалаар ужурлуг бо организацияда шимээн чок-тур.

Чоннуң үну ол хирее көдүрүп, төрээн черинин бойдузу дээш демисежип турда, республиканың Министрлер Чөвүлели, СЭКП обкому чогуур хемчеглерни алыр боор деп манап олурар мен. Хемчеглер үүгле «Азас» заповеднике кызыгаарлаттынмайн, үстүнде адаан организацияларда олурун турар, бойдусту төтчеглээринге хамаарылгалыг болган кижилерге база дээр ужурлуг.

Эрестол ДАРЖАА.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, «Тоора-Хем» совхозтуң ачызы.

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 76 «Шында»).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

IV. ТАРН-ГА БАРЫЫН БОЛГАШ ЧӨӨН ҮЗЕЛДИГЛЕР ДУГАЙЫНДА

1928 чылда ВКБ(б)-ниң хүрээлеңинге «барыын айыыл-биле» демиселди Сталиниң инициативазы-биле эгелээн. Ону оон соонда Моолдың болгаш Тываның араттың революстуг намнарына уламчылаан. МАРН-га 1926 чылда-ла эрги маньчжур дүжүметтерни араттарның чогум төлээлерибиле солуурунуң дугайында Коминтерниниң саналын хүлээп көрбээн. Ол ышкаш хууда капиталды кызыгаарлаарының, ажыл-агыйны коллективтиг чорударының дугайында сүмелерни Моолдың байдалдарынга база таарышпас дээр чылдагаанбиле ажыглавайн барган. МАРН-га барыын үзелдиг айыылдың күштелип турарын кичээнгейге албышаан, 1928 чылдың январьда Коминтерн пролетаржы интернационализмиин эш хуузунун туружундан нам болгаш эрге-чагырга органнарын хоралакчы идегеттерден хостап, арыглаарының эрги дүжүметтер, реакцылыг ламалар-биле демиселди чорударының эргежок чугуласын сүмелээн. Ол сүмелерни база кичээнгейге албайн барган.

1928 чылдың июньда Коминтериниң Күүскому арат массаларга революцияның салдарын күштелдирер сорулга-биле МАРН-ның кичээнгейин феодалдарыг малмаганын хавырарынче, хүрээниң мал-маганын ядыы араттарга ажыктыг кылдыр ажыглаарынче, капиталистиг элементилериң өзүлдезин кызырарынче кичээнгейни угландырган. 1928 чылдың сентябрьда Улан-Баторга Коминтериниң Б. Шмерель, Д. Макдональд баштаан чеди кижи составтыг делегациязы чеде берген. Олар VII съездиниң белеткелинге, барыын оппортунизмни идей-политиктиг чылча шаварынга идепкейлиг киришкен.

МАРН-ның 1928 чылдың октябрь төнчүзүнден декабрь 10-га чедир эрткен VII съездизи намның болгаш оон удуртулгазының ажылында чингине шугумдан чайлааның, революцияның ханылаарынга шаптык кадып, МАРН-ны болгаш МАР-ны делегейниң революстуг чорудуларындан ырадыр чүткүлдү сойгалаан. Партияның удуртулгазындан барыын үзелдиглериниң баштакчылары Ц. Жамбадорчж, Ж. Жадамба, Ж. Гэлэгсэнгэ, Ц. Жамцран оларны үндүрген болгаш оларның орнунга арат төлээлериниң идепкейжилери У. Батраху, Ц. Жигжиджав болгаш өскелерни-даа депшиткен. Удаваанда V Улуг хуралга МАР-ның араттың Улуг хуралының Президиумунуң даргазынга Х. Чойбалсанны, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга А. Амарны соңгаан.

Ол-ла үеде аныяк тыва революсчулар Шагдыржап, Чульдум, Лопсан, Начын, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол, Мунуяа, Байыр, Падан-оол, Далай-Серен, Тоткан, Серен, Г. Нацов, Аюшиин болгаш өскелер-даа КИМ-ниң төлээзи Мачавариани-биле кады 1928 чылдың күзүнде ТАР-да ажыл-херектериниң байдалын сайгарып көрүп, «ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» деп документини белеткеп турган. 1928 чылдың декабрь 25-тен 1929 чылдың январь 3-ке чедир эткен ТАРЭ-ниң IV съездизинге олар ТАРН-ның барыын үзелдиг удуртулгазының политиказынга болгаш арат чөнга удур хөделиишкиннерге принципиалдыг болгаш шиитпирлиг удурланган. ТАРЭ-ниң съездизи «ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» деп документини нам ТК-зының II пленумунга дамчыдып бээри-биле хүлээп алган.

Ол платформада чурттакчы чоннуң бай-шыырак кезиниңден үндүрүгүү көвүдеткеш, ядыыларны үндүдыг үүлгедиглерни кылып чоруурун чайлаш чок. Ынчангаш наркомания-биле демиселди онза күштелдирер үе келген. Өзулуг наркоман кижиде оон кижизиг шынарларын шагда-ла эстип чиде берген, ында кижиниң чүгле араатанзый берген дириг дүрзүзү арткан болур. Ол боду өлү бээринден-даа, өскени өлүрүп каарындан-даа кортпас.

Бистиң чуртувуста кем-керек үүлгедир чоруктуң калбарып турары коргунчуг деңнелинге четкенин кончуг эки билип турар бис. Ынчаарга ол чорук бистиң республиканда РСФСР-ниң-даа, ниити Эвилелдиг-даа деңнелинден ашкан болгай. Кем-керек үүлгедикчилери онаашкан херээн эдип чаазар (мен бо «чазаар» деп сөстү парлалга дылынга кижилерге хамаарыштыр ажыглаарда «эдип кижизидер күш-ажылчы колониялар» деп чугаалаар болза эки деп бодаар мен), кижизидер алган черлеринге хөрээн эрттирип тура, ол кижилер күш-ажылчы дадыгыышкын алырындан аңгыда, кижиниң моральдыг бүдүжүнге, эргехоойлу болгаш ниитилел амыдыралының политиктиг угланыышкынының талазыбиле ылап дээштиг кижизидилгени алган турар ужурлуг. А херек кырында ындыг эдип кижизидер колониялардан келген кижилериниң эттинип чазалбайн, катап-катап кем-керек үүлгедикчилери болуп, харын мырыңай хартаачылар болуп турарының чылдагааны чогум үүдел?

Эдип кижизидер колонияларга олар ёзулуг совет кижизидилге школазын эртип турар болза, ындыг катаптаар чорук турбаа дег. Чамдыктарының эттинериндан, харын мырыңай дедиор барган келири кайгамчыктыг болуп турар. «Кижи багы арылбас, кудай багы арлыр» деп шаандагы үлегер сөс амгы үеде эргижирээн. Кижини өөредир, кижизидер ниитилел барда, эде кижизиттинмес кижилер турбас ужурлуг.

Багай кижи деп кижи турбаа дег. Оон багай апаары төрүмелинден кандыг-бир четпес-тудуузу азы кижизидилгезиниң багай болганындан ындыг таварылгага таваржып болгу дег. Хоойлу-дурум пропагандазын онза калбартыр, эдип кижизидер колонияларга кижизидилге ажылын үндезини-биле эде тургузарын, шуут чаартырын үе негеп келген. Ол талада караңгы булуңнарны чырыдып турган, кижилерниң мээ-медерелинге ёзулуг эде тургустунуушкүнү үүгле ынчан чедип ап болуру билдингир. Кижизидилге ажылының шаптыланып, дөгейленген эргижирээн практиказы ам үүге-даа дыңнып күш четпестээн. Ынчангаш бистин республикадан соңгуткан ССРЭниң улус депутаттарындан хоойлуга чаа өскерлиишкиннерни эдип кижизидер күш-ажыл колониялырынга кижизидилге ажылынга хамаарыштыр саналдап киирерин дилээр деп саналдыг мен.

30-40 болгаш 50 чылдарда тургустунган составын соңгуп алган. Пленумнуң шиитпирин ёзугаар намның VIII съездизинге белеткел эгелээн болгаш 1929 чылдың чазында, чайында «ацгы демиселиниң хуралдарынга» намчы бүрүзүнүң чедер-четпестерин сайгарып, ынаар шугум кирген идегет элементилерни намдан үндүрүп турган. Areвэниң, профэвилелдиң хүрээлеңи, лаңгыы хуучулары база арыглаашкынга таварышкан. Намның хүрээлеңиниң барык чартык кезиин өске үзелдиглер дээш үндүрген. ТК-дан, ТАР-ның Улуг хуралының Президиумундан, Сайыттар Чөвүлелинден байызыгуурлуг дүжүметтер чораан кижилерни (Буян-Бадыргы, Идам-Сүрүн, Нарамандаху, Талха-Сүрүн, Нимажап, Шагдыр, Шойдан, Сонам-Байыр) үндүрген. Ынчалзажок оларның аразынга Дондук, Сондунам ышкаш революцияның хөрээнге боттуг үлүгү киирип чораан кижилер база кирген. Барыын үзелдиглериниң талазы-биле комиссияга тайылбырынга Дондуктуң бижээнин чижекке ап көрээлиңер: «Соңгулдалыг эрге-дужаалдарга байларны болгаш дүжүметтерни соңгуп турганывысты шүгүмчүлээни черле шын... Ынчалзажок ол үеде бижик-билиглиг кижилер чедишпейн, даштыкыже өөредип чоруткан кадрлар амдаа келбээн турган. Ындыг болзажок, бодумнуң буруумну долузу-биле миннип тур мен, үүге дээрге оларны чагырып шыдавайн, аспаанче кирип, бүгү-ле үүлдерге чагыртып турганымны, ынчангаш арат чоннуң хөрээн шын эвес углуг чорудуп келгенимге чедиргени ол... Ол ышкаш хөй санныг чижеңе садыглакчыларга база байларга мөңгүн-биле чээли берип турганымга база буруулуг мен. Оон ачызы-биле олар ядыыларны, араттарны кам-хайыра чок дарлап турган...

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: Сат Чурмит-Дажы — 1923—1929 чылдарда ТАРН-ның Иштики политиктиг эргелелинин улуг даргазы (амгызы-биле иштики херектер сайыды). 1929—1938 чылларда ТАРНың Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херектер яамызын дакпырлап чораан. 1938 чылда Онза судтуң шииткели-биле «чоннуң дайзыны», даштыкы шпион. Тывага турган контрреволюстуг организацияның кол удуртукчузу деп нүгүлдеткеш, боолаттырып шиитпирген. Чаныда ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазы Тока.

1937 чылдың чүруу.

Төп күрүне архивинден Ондар ОХЕМЧИК хоолгалаан.

АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРЗА

«Кызыл хоорайга кем-керек үүлгедиишкиннерин болдурбазының талазы-биле соңгаарладып болбас сорулгалар дугайында» СЭКП обкомунуң бюрозунуң бадылаары амыдыралда шагда-ла боттаның эгелей берген хемчеглерни бодум хуумда хөлчок-ла чүүлдүгзүнген мен. Шак ындыг хемчеглерни чүгле найысылаага эвес, республиканың өске хоорай, суурларынга районнар аайыбиле ыяап-ла боттандырары кончуг чугула деп бодаар мен.

Тыва черниң төөгүзүнге турун көрбээн өлүрүүшкүннерни, үптээшкиннерни аныяктар кылын турар апарганын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Ыядырын, коргарын, кээргээрин, чарашсыып чаптаарын, амыдыралының ам даартагы аас-кежиктиг оруун уттуптарынче оларны чүү чүве албалап чыгапканыл? Оон бир кол үндезини наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглаар чорук дээрзи билдингир. Шак ындыг орукта киргеннер ынчалза шаварынга идепкейлиг киришкен.

МАРН-ның 1928 чылдың октябрь төнчүзүнден декабрь 10-га чедир эрткен VII съездизи намның болгаш оон удуртулгазының ажылында чингине шугумдан чайлааның, революцияның ханылаарынга шаптык кадып, МАРН-ны болгаш МАР-ны делегейниң революстуг чорудуларындан ырадыр чүткүлдү сойгалаан. Партияның удуртулгазындан барыын үзелдиглериниң баштакчылары Ц. Жамбадорчж, Ж. Жадамба, Ж. Гэлэгсэнгэ, Ц. Жамцран оларны үндүрген болгаш оларның орнунга арат төлээлериниң идепкейжилери У. Батраху, Ц. Жигжиджав болгаш өскелерни-даа депшиткен. Удаваанда V Улуг хуралга МАР-ның араттың Улуг хуралының Президиумунуң даргазынга Х. Чойбалсанны, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазынга А. Амарны соңгаан.

Ол-ла үеде аныяк тыва революсчулар Шагдыржап, Чульдум, Лопсан, Начын, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол, Мунуяа, Байыр, Падан-оол, Далай-Серен, Тоткан, Серен, Г. Нацов, Аюшиин болгаш өскелер-даа КИМ-ниң төлээзи Мачавариани-биле кады 1928 чылдың күзүнде ТАР-да ажыл-херектериниң байдалын сайгарып көрүп, «ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» деп документини белеткеп турган. 1928 чылдың декабрь 25-тен 1929 чылдың январь 3-ке чедир эткен ТАРЭ-ниң IV съездизинге олар ТАРН-ның барыын үзелдиг удуртулгазының политиказынга болгаш арат чөнга удур хөделиишкиннерге принципиалдыг болгаш шиитпирлиг удурланган. ТАРЭ-ниң съездизи «ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» деп документини нам ТК-зының II пленумунга дамчыдып бээри-биле хүлээп алган.

Ол платформада чурттакчы чоннуң бай-шыырак кезиниңден үндүрүгүү көвүдеткеш, ядыыларны үндүрүгден шуут хостаарынга чедир хемчеглерни, ламаларга, хүрээ-хиит өөчүзүнге, хуу садыгжыларга үндүрүг, оларны чоорту күрүне садыы-биле үндүр кызары, байларга, садыгжыларга чээли бээрин соксадыры, оон мурнунда бергенин эгидери, ядыыларга чиигелдериг чээлини бээри дээш деп. шилгелиг хөй-хөй чүүлдерни көрген. Нам болгаш күрүне аппарадынга арыглаашкынны чорударын, черчерге болгаш төпке ядыы арат төлээлерни эрге-чагырга органнарынга депшидериниң угланыышкынын ында база айыткан.

Нам аппарадының дугайында ында мынча дээн одуруглар бар: «Амгы үеде нам-күрүне ажылында удуртулга шуут чок, ТК-ның ажылы көзүлбес. ТК-ның ажылдакчылары дааскан ажылынга орбас, үениң хөй кезиин боттарының өглеринде эрттирип турар. Ындыг чорук канчап-даа таарышпас болгу дег, үүге дээрге оон хайында ТК-ның талазындан чурттуң политиктиг амыдыралынга хандыг-даа удуртулгазы чок бооп келген. Ынчаныың төлээзинде намның төп органнарын эде соңгуурунче кирери эргежок чугула, ынаар **арыг арат аңгының шугумун** (ред.) чорудуп шыдаар эң депшилгелиг ажылдакчыларны хаара тудар херек.

Ол ышкаш платформада улус өөредилгезинге акшаландырыышкынны көвүдедириниң, 1929 чылда шупту кожуунар төптерине школаларны ажыдарын, күрүне саңындан кадык камгалалынга, тудугга, автомобиль транспортун организастаарынга хөреңгини тускайлаарын айыткылаан.

«ТАРН-да чөөн үзелдиглериниң платформазы» намның политиктиг шугумун болгаш келир үеде оон херек кырында ажылын тодарадып турар чугула документ болган. Ынчалзажок «чөөн үзелдиг» сектантствонун сталинчи шугумунун баштайгы илерээшкини ол болган деп үнелеп болур. Үүге дээрге «революсчу дөспес чоруктун», болуушкуннарны чылдагаан чокка дүргедедип, далаштырарының, бурунгаар шуурааашкынының семзэшкини илерээн.

ТАРН ТК-ның Пленуму (1929 чылдың январь) ол платформаны деткээн болгаш ТК-ның Шагдыржапка баштаткан арат революсчулардан тургустунган составын соңгуп алган. Пленумнуң шиитпирин ёзугаар намның VIII съездизинге белеткел эгелээн болгаш 1929 чылдың чазында, чайында «ацгы демиселиниң хуралдарынга» намчы бүрүзүнүң чедер-четпестерин сайгарып, ынаар шугум кирген идегет элементилерни намдан үндүрүп турган. Areвэниң, профэвилелдиң хүрээлеңи, лаңгыы хуучулары база арыглаашкынга таварышкан. Намның хүрээлеңиниң барык чартык кезиин өске үзелдиглер дээш үндүрген. ТК-дан, ТАР-ның Улуг хуралының Президиумундан, Сайыттар Чөвүлелинден байызыгуурлуг дүжүметтер чораан кижилерни (Буян-Бадыргы, Идам-Сүрүн, Нарамандаху, Талха-Сүрүн, Нимажап, Шагдыр, Шойдан, Сонам-Байыр) үндүрген. Ынчалзажок оларның аразынга Дондук, Сондунам ышкаш революцияның хөрээнге боттуг үлүгү киирип чораан кижилер база кирген. Барыын үзелдиглериниң талазы-биле комиссияга тайылбырынга Дондуктуң бижээнин чижекке ап көрээлиңер: «Соңгулдалыг эрге-дужаалдарга байларны болгаш дүжүметтерни соңгуп турганывысты шүгүмчүлээни черле шын... Ынчалзажок ол үеде бижик-билиглиг кижилер чедишпейн, даштыкыже өөредип чоруткан кадрлар амдаа келбээн турган. Ындыг болзажок, бодумнуң буруумну долузу-биле миннип тур мен, үүге дээрге оларны чагырып шыдавайн, аспаанче кирип, бүгү-ле үүлдерге чагыртып турганымны, ынчангаш арат чоннуң хөрээн шын эвес углуг чорудуп келгенимге чедиргени ол... Ол ышкаш хөй санныг чижеңе садыглакчыларга база байларга мөңгүн-биле чээли берип турганымга база буруулуг мен. Оон ачызы-биле олар ядыыларны, араттарны кам-хайыра чок дарлап турган...

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

БИСТИИНГЕ КЕЛИҢЕР

**Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказында национал болгаш чурт-шинчилел киллдизи бар. Киллдис бо хүннерде күрүне банкызының эргизде турган бажыңының ийи дугаар каъдында көжүп келген. Кочетов кудумчузунга турганывыс ышкаш тар, ышкам эвес. Ийи улуг өрээлде таарыштыр тургустунган. Өрээлди долузубиле номчукчуларга эптиг кылдыр дерип алдывыс. Бола өрээлде «Белек номнар», «Чаа номнар» болгаш «Киллдистиң 1989 чылдан 1989 чылга чедир үндүрген ажылдары. Ылаңгыя «автографтыг номнар» деп делгелгевисте аныяк өскенге, номчукчуларга сонуургончыг кылдыр бистиң Тываның ат-сураглыг чогаалчыларының эртем ажылдакчыларының болгаш өске-даа черледен келген аалчыларының чылыг өстер бижээн, ат салган номнарын делгеливис. Бо чеде бистин арвыста чок С. А. Саруг-оолдун, С. Б. Пюрбюнун, бүтү делегейде билгиниг чурукчу кыс Надя Рушеваның авазы Н. Д. Ажыкмааның, теория эртемниң доктору, Москваның археология институдунда улуг эртем ажылдакчызы М. А. Даулеттің, тыва эртемденнериң башкызы В. М. Наделяевтің номнарын номчукчуларга таныштыр турбустунган. Өрээлди долузубиле номчукчуларга эптиг кылдыр дерип алдывыс. Бола өрээлде «Белек номнар», «Чаа номнар» болгаш «Киллдистиң 1989 чылдан 1989 чылга чедир үндүрген ажылдары. Ылаңгыя «автографтыг номнар» деп делгелгевисте аныяк өскенге, номчукчуларга сонуургончыг кылдыр бистиң Тываның ат-сураглыг чогаалчыларының эртем ажылдакчыларының болгаш өске-даа черледен келген аалчыларының чылыг өстер бижээн, ат салган номнарын делгеливис. Бо чеде бистин арвыста чок С. А. Саруг-оолдун, С. Б. Пюрбюнун, бүтү делегейде билгиниг чурукчу кыс Надя Рушеваның авазы Н. Д. Ажыкмааның, теория эртемниң доктору, Москваның археология институдунда улуг эртем ажылдакчызы М. А. Даулеттің, тыва эртемденнериң башкызы В. М. Наделяевтің номнарын номчукчуларга таныштыр турбустунган. Өрээлди долузубиле номчукчуларга эптиг кылдыр дерип алдывыс. Бола өрээлде «Белек номнар», «Чаа номнар» болгаш «Киллдистиң 1989 чылдан 1989 чылга чедир үндүрген ажылдары. Ылаңгыя «автографтыг номнар» деп делгелгевисте аныяк өскенге, номчукчуларга сонуургончыг кылдыр бистиң Тываның ат-сураглыг чогаалчыларының эртем ажылдакчыларының болгаш өске-даа черледен келген аалчыларының чылыг өстер бижээн, ат салган номнарын делгеливис. Бо чеде бистин арвыста чок С. А. Саруг-оолдун, С. Б. Пюрбюнун, бүтү делегейде билгиниг чурукчу кыс Надя Рушеваның авазы Н. Д. Ажыкмааның, теория эртемниң доктору, Москваның археология институдунда улуг эртем ажылдакчызы М. А. Даулеттің, тыва эртемденнериң башкызы В. М. Наделяевтің номнарын номчукчуларга таныштыр турбустунган. Өрээлди долузубиле номчукчуларга эптиг кылдыр дерип алдывыс. Бола өрээлде «Белек номнар», «Чаа номнар» болгаш «Киллдистиң 1989 чылдан 1989 чылга чедир үндүрген ажылдары. Ылаңгыя «автографтыг номнар» деп делгелгевисте аныяк-